

- Koval, I.A. (2015), «Suchasni pidkhody v pohlyadakh na etiologiyu depresyynykh rozladiv, yikh diahnozyku i likuvannya» [«Modern approaches in the views on the etiology of depressive disorders, its diagnosis and treatment»]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi*, Vol. 28, P. 202-211.
- Mykhaylov, B.V., Tabachnikov, S.I., Maruta, N.O., Kryshtal, V.V., Serdyuk, O.I. (2004), «Strategic ways of development of psychotherapy and medical psychology in Ukraine Medica» [«Stratehichni shlyakhy rozvytku psykhoterapiyi ta medychnoyi psykholohiyi v Ukraini»]. *Ukrayinskyy medychnyy almanakh*, T. 7 No 4, P. 99-102.
- Nalchadzhyan, A.A. (2010), «Psychological Adaptation: Mechanisms and Strategies» [«Psikhologicheskaya adaptatsiya: mekhanizmy i strategii»]. *Psikhologicheskoye obrazovaniye*, 2nd ed. M.: Eksmo.
- Pribytkov, A.A., Yurkova, I.O., Bazhenova, Yu.B. (2016), «Struktura lichnosti i mekhanizmy psikhologicheskoy zashchity pri somatoformnykh rasstroystvakh» [«Personality structure and psychological defense mechanisms in somatoform disorders»]. *Sotsial'naya i klinicheskaya psikiatriya*, No 2, P. 31-35.
- Shevchenko, N.F. (2018), «Criteria for evaluating the severity of a depressive state» [«Kryteriyi otsinky vazhkosti depresyvnogo stanu»]. *Materialy IV Mizhnarodnoyi naukovo-praktychniy konferentsiyi «Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiyakh zhyttya»*. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka, P. 312-314.
- Takhtashova, D.R. (2014), «Prohrama dyferentsiyovanoyi profilaktyky suyitsyadlnoyi povedinky u khvorykh z bipolyarnymy afektyvnymy rozladamy» [«Program of the Differential Prophylaxis of Suicidal Behavior in Patients with Bipolar Affective Disorders»]. *Ukrayinskyy visnyk psyhonevrolohiyi*, T. 22, Vol. 1 (78), P. 91-96.
- Tkhostov, A.Sh. and Vinogradova, M.G. (2018), «Psychological problems of rehabilitation of the mentally ill» [«Psikhologicheskoye problemy reabilitatsii psikhicheskii bol'nykh»]. *Natsional'nyy psikhologicheskyy zhurnal*, No 2 (30), P. 32-37.
- Vaclavik, P., Bivin, D. and Jackson D. (2000), «Psychology of interpersonal communications» [«Psikhologiya mezhlichnostnykh kommunikatsiy»] SPb.: Rech', SPb.: Speech.
- Vasserman, L.I., Anan'yeva, N.I., Vasserman, Ye.L. and dr. (2013), «Neurocognitive deficit and depressive disorders: structural and functional approach in comparative multidimensional studies» [«Neyrokognitivnyy defitsit i depressivnyye rasstroystva: strukturno-funktsional'nyy podkhod v sravnitel'nykh mnogomernykh issledovaniyakh»]. *Obozreniye psikiatrii i meditsinskoj psikhologii im. V.M. Bekhtereva*, No. 4, P. 58-67.
- Zelens'ka, K.O. and Koltsova, G.G. (2017), «Clinical and psychopathological analysis of modern depressive disorders associated with suicidal behavior in women» [«Kliniko-psykhopatolohichnyy analiz suchasnykh depresyynykh rozladiv poednanykh z suyitsyadlnoyu povedenkoyu u zhinok»]. *ScienceRise. Medical science*, No 12, P. 39-42.

УДК 159.913

DOI: 10.15421/102506

К. П. Кутовий, І. О. Аршава

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
kkr@ua.fm, arshinna@i.ua

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. У статті теоретично та емпірично досліджено важливість формування у підлітковому віці позитивних цінностей як фактору попередження розвитку схильності до девіантної поведінки. На вибірці досліджуваних, учнів старших класів, встановлено, що особливості ціннісних орієнтацій підлітків,

вираженість позитивних цінностей та «сильних» властивостей особистості можуть виступати в якості важливих предикторів схильності до девіантної поведінки.

Ключові слова: ціннісні орієнтації; девіантна поведінка, позитивні цінності, трансцендентність, підлітковий вік.

Аннотация. В статье теоретически и эмпирически исследовано значимость формирования в подростковом возрасте положительных ценностей для предупреждения развития склонности к девиантному поведению. На выборке испытуемых, учащихся старших классов, установлено, что особенности ценностных ориентаций подростков, выраженность положительных ценностей и «сильных» свойств личности могут выступать в качестве важных предикторов склонности к девиантному поведению.

Ключевые слова: ценностные ориентации, девиантное поведение, позитивные ценности, трансцендентность, подростковый возраст.

Постановка проблеми. Важливість дослідження формування ціннісних орієнтацій підлітків на даному етапі розвитку сучасного суспільства обумовлена декількома факторами. Українське суспільство за останні роки зазнало глобальних змін, які привели до загострення всіх соціальних проблем, що були до цього. Безробіття, бідність, зростання злочинності, військовий конфлікт – ці та безліч інших факторів відбиваються на всіх соціальних верствах і всіх сферах життя. В таких умовах невизначеності та відсутності впевненості в завтрашньому дні питання формування ціннісних орієнтацій сучасних підлітків набуває гостросоціального значення.

Ціннісні орієнтації відносяться до найбільш складних соціально-психологічних утворень особистості, що істотно впливають на всі сторони життя людини. Висловлюючи свідоме ставлення до явищ дійсності, вони визначають позицію індивіда по відношенню до інших людей, суспільства і самого себе, багато в чому обумовлюючи напрямок і зміст розвитку особистості. Тому й розглядати формування ціннісних орієнтацій важливо не абстрактно, а в контексті проблем сьогодення. Так однією з проблем, що набирають оберти, являється швидкий ріст кількості підлітків з девіантною поведінкою. Делінквентний, агресивний, суїцидальний типи підліткової девіантності набувають вражаючих масштабів, і хоч ця тема потребує окремого детального опрацювання, в даній роботі будуть розглянуто зв'язок схильності до девіантності з формуванням ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психології склалися різноманітні школи і напрямки вивчення особистості. Підходи до розуміння цінностей розглядалися саме в цьому контексті – через призму особистості. В одних школах особистість вивчалась через аналіз її діяльності (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн), в інших – центральне місце займає вивчення психологічних стосунків особистості (В.М. Мясіщев), в третіх – особистість досліджується в зв'язку зі спілкуванням (О.О. Бодальов, Б.Ф. Ломов) або у зв'язку з установками (Д.М. Узнадзе, О.С. Прангішвілі).

Незважаючи на різницю трактовок особистості через існуючі напрямки вивчення особистості (в одних школах особистість вивчалась через аналіз її діяльності (О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн), в інших – центральне місце

займає вивчення психологічних стосунків особистості (В.М. Мясіщев), в третіх – особистість досліджується в зв'язку зі спілкуванням (О.О. Бодальов, Б.Ф. Ломов) або у зв'язку з установками (Д.М. Узнадзе, О.С. Прангішвілі)) в якості провідної особистісної характеристики виділяється спрямованість. В різних концепціях ця характеристика розкривається по-різному: як "основна життєва спрямованість" (Б. Г. Ананьев), "динамічна тенденція" (С.Л. Рубінштейн), "сенсостворюючий мотив" (О. М. Леонтьев), "домінуючі відносини" (В.М. Мясіщев) (Leontiev D., 1999, Meshcheriakov B., Zynchenko E., 2005). У найпростішому розумінні, ціннісна орієнтація – це сукупність цінностей, притаманних конкретній особистості, що надає їй певну спрямованість.

Проблеми, пов'язані з трансформацією ціннісно-сислової сфери українських підлітків та юнацтва, розглядались у працях багатьох сучасних вітчизняних дослідників: Н. Бондар, Є. Волкової, А. Козлова, Л. Романюк та інші.

Мета роботи – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості зв'язку ціннісних орієнтацій та схильності до девіантної поведінки в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік – це вік, коли вперше в онтогенезі виникають умови, необхідні для формування ціннісних орієнтацій. Якісно новий рівень самосвідомості, характерний для підліткового віку (Л.С. Виготський, С.Г. Якобсон та ін.), є визначальною психологічною умовою формування ціннісних орієнтацій. Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілої особистості, показник міри її соціалізації (Leontiev, D., 1999, Vygotsky L., 1999, Rokeach M., 2004). Таким чином, підлітковий вік розглядається як сензитивний період для присвоєння системи цінностей суспільства, побудови картини світу, що відображає конкретно-історичний фон і особливості соціальної ситуації розвитку підлітка. (Obukhova, L., 2001, Meshcheriakov B., Zynchenko E., 2005). Існує кілька факторів, що впливають на формування ціннісних орієнтацій. Найперший фактор в житті дитини – це сім'я. У міру дорослішання роль сім'ї зменшується, додаються нові фактори (школа, оточення, ЗМІ), які можуть як закріпити цінності, прищеплені в сім'ї, так і спростувати, затвердивши інші, більш значущі для підлітка на даному життєвому етапі.

В зарубіжній психології поняття цінностей і ціннісних орієнтацій дуже широко використовується фахівцями з гуманістичної психології та зокрема позитивної психології. (Seligman M., Csikszentmihalyi, M., 2000, Nosenko E., Arshava I.F., 2010). Є ще один вид класифікацій, пов'язаний з ціннісними орієнтаціями побічно, але що доповнює загальну картину цінностей – через сильні сторони особистості. Наприклад, класифікація гідностей і чеснот «Цінності у дії» (Values in Action), розроблена К. Петерсоном та М. Селігман. (Peterson C. & Seligman M., 2004). Усі шість відібраних основних чеснот співпадають у різних культурах, тому вони були відібрані як загальнолюдські цінності, якими керується оптимально функціонуюча особистість. До кожної з шести чеснот у класифікації віднесено по 3–5 позитивних властивостей, що

були визначені з урахуванням протилежних їм можливих відхилень. Таким чином, можна сказати, що існуюча різноманітність підходів та класифікацій цінностей спрямована на краще розуміння особистості, її сенсостворюючої та мотиваційної складових.

Аналіз досліджень дозволяє стверджувати про те, що «девіантну поведінку» можна визначити, як систему вчинків або окремі вчинки психічно здорової людини які суперечать офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і правилам на певному етапі розвитку суспільства (Badmaev S., 1999; Maksymova N., 2011, Khrystuk O., 2014). Девіантна поведінка підлітків має свою специфічну природу. Серед причин, що обумовлюють різні девіації, виділяють соціально-психологічні, психолого-педагогічні, психолого-біологічні чинники. При цьому велике значення мають характерологічні особливості. Закріплення деяких рис характеру заважає підлітку адаптуватися у навколишньому середовищі і може стати однією з причин акцентуацій характеру, що розглядаються в якості передумов девіантної поведінки підлітків.

Мета нашого емпіричного дослідження – прослідкувати особливості зв'язку ціннісних орієнтацій та схильності до девіантної поведінки в підлітковому віці. Вибірка становила 30 осіб, учні 9-х класів віком 14-15 років; з них 14 дівчат, 16 хлопців. Були підібрані наступні психодіагностичні методики: «Визначення схильності до відхилень у поведінці» А.Н. Орел, «Оцінка гідностей дитини» К. Далсгаард, «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Обробка результатів здійснювалась з використанням кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Пірсона та коефіцієнт кореляції ρ Спірмена).

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції r -Пірсона між даними за методикою «Визначення схильності до відхилень у поведінці» та «Оцінка чеснот дитини»

Змінні	Мудрість	Сміливість	Гуманізм	Справедливість	Помірність	Трансцендентність
Схильність до подолання норм і правил	0,198	0,006	-0,249	-0,128	-0,193	-0,301
Схильність до адикцій	0,070	-0,131	-0,396*	-0,297	-0,286	-0,370*
Схильність до самопошкодження	0,085	-0,093	-0,167	-0,420*	-0,252	-0,488**
Схильність до агресії	0,001	-0,091	-0,279	-0,459*	-0,456*	-0,455*
Вольовий контроль емоційних реакцій	-0,068	-0,188	-0,179	-0,390*	-0,304	-0,327
Схильність до делінквентності	0,128	-0,037	-0,266	-0,417*	-0,325	-0,365*

Примітка: * - статистично значуща кореляція при $p < 0.05$,

** - статистично значуща кореляція при $p < 0.01$.

Як видно з таблиці 1, встановлені від'ємні статистично значущі кореляційні зв'язки між позитивними чеснотами та схильністю до різних форм девіантної поведінки. Зокрема, між схильністю до адитивної поведінки зі чеснотою «Гуманізм та любов» ($r = -0.39$); та чеснотою «Трансцендентність» ($r = -0.37$). У підлітків нашої вибірки більш схильних до адитивної поведінки менш виражена сформованість чеснот пов'язаних з гуманізмом та духовністю.

Від'ємний кореляційний зв'язок зафіксований між «Схильністю до самопошкодження та саморуйнування» та чеснотами «Справедливість» ($r = -0.42$) та «Трансцендентність» ($r = -0.49$). У підлітків нашої вибірки більш схильних до самопошкоджуваної поведінки менш виражена сформованість чеснот пов'язаних зі справедливим ставленням до оточуючих та духовністю. З чеснотою «Справедливість» від'ємним кореляційним зв'язком пов'язані такі схильності до девіантної поведінки як: «Схильність до агресії» ($r = -0.45$); «Контроль емоційних реакцій» ($r = -0.39$) та схильність до делінквентної поведінки ($r = -0.41$). Загалом можна сказати, що такі позитивні цінності як справедливість, любов, духовність та помірність виявилися менш властивими підліткам вибірки, що показали схильність до різних форм девіантної поведінки. Це підтверджує ідею про те, що наявність девіацій порушує формування здорового світогляду. Як наслідок, у цих підлітків страждають такі якості, як щедрість, доброта, вдячність, оптимізм, осмисленість життя та інші.

На наступному етапі за допомогою коефіцієнта кореляції ρ -Спірмена встановили існування кореляційних зв'язків між схильністю до девіантної поведінки та термінальними й інструментальними цінностями за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляції ρ -Спірмена між показниками за шкалами методики «Визначення схильності до відхилень у поведінці» та термінальними цінностями

Термінальні цінності	Схильність до подолання норм і правил	Схильність до адикцій	Схильність до самопошкодж.	Схильність до агресії	Вольовий контроль емоційних реакцій	Схильність до делінквентності
Життєва мудрість	-,057	,387*	,120	,034	-,008	,297
Здоров'я	,431*	,468**	,317	,372*	,481**	,518**
Суспільне визнання	-,633**	-,441*	-,450*	-,386*	-,312	-,545**
Продуктивне життя	-,365*	-,311	-,121	-,200	-,229	-,157
Розвага	-,447*	-,372*	-,050	-,223	-,228	-,299

Примітка: * - статистично значуща кореляція при $p < 0.05$

Встановлено позитивний кореляційний зв'язок встановлений між більшістю показників схильності до девіантної поведінки та цінністю «Здоров'я». Це свідчить про те, що у підлітків схильних до адитивної поведінки, до агресії й насильства, до порушення норм та правил, до

делинквентної поведінки цінність «Здоров'я» на останніх місцях рейтингу.

Від'ємний кореляційний зв'язок цінності «Суспільне визнання» та більшістю показників схильності до девіантної поведінки, зокрема до порушення норм та правил ($\rho = -0,633$), адиктивної поведінки ($\rho = -0,441$) свідчить про те, що ці підлітки ставлять на вище місце суспільне визнання. Можливо це пов'язано з тим, що такі підлітки намагаються стати помітними для оточуючих. Це підтверджує саму ідею девіації – відхилення від норми. Оскільки ці підлітки не володіють певними якостями та засобами для суспільного визнання, то добиваються уваги своєю поведінкою. Також вони віддають перевагу цінності «Розвага» ($\rho = -0,447$) та ($\rho = -0,372$), що в значній мірі відображає гедоністичну філософію: «жити одним днем», «життя ради задоволень» та інші.

Зафіксовані від'ємні кореляційні зв'язки між інструментальними цінностями, зокрема «Непримиримість до недоліків у себе та інших» і «схильністю до порушення норм та правил» ($\rho = -0,365$) та самопошкодження ($\rho = -0,391$). Тобто підлітки, які більш схильні до порушення норм та правил та самопошкодження на вище місце ставлять непримиримість до недоліків у себе та інших. Це свідчить про низький рівень гнучкості та здатності до компромісів, що звичайно не кращим чином позначається на посиленні деструктивних тенденцій у поведінці. Також вони ставлять на вище місце й раціоналізм. Можливо це пов'язано з намаганнями бути прагматичними, як спроба втечі від своїх психологічних проблем, що стоять за девіантною поведінкою. У підлітків схильних до адиктивної поведінки цінність «Тверда воля» на останніх місцях. Це підтверджує саму сутність адикції – залежної поведінки. Більша сформованість цієї цінності могла б зменшити прояви адиктивності.

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції ρ -Спірмена між показниками за шкалами методики «Визначення схильності до відхилень у поведінці» та інструментальними цінностями

Інструментальні цінності	Схильність до подолання норм і правил	Схильність до адикцій	Схильність до самопошкодження.	Схильність до агресії	Вольовий контроль емоційних реакцій	Схильність до делинквентності
Акуратність	,420*	,236	,031	,090	,251	,206
Незалежність	-,166	-,331	,146	,038	-,057	-,147
Непримиримість до недоліків у себе та інших	-,365*	-,222	-,391*	-,288	-,111	-,236
Раціоналізм	-,406*	-,415*	-,242	-,411*	-,488**	-,534**
Тверда воля	,221	,492**	,207	,283	,159	,352

Примітка: * - статистично значуща кореляція при $p < 0.05$,

** - статистично значуща кореляція при $p < 0.01$.

Висновки. В результаті проведеного дослідження та аналізу даних було встановлено зв'язки між цінностями та схильністю до девіантної поведінки,

були підтверджені гіпотези. Як і передбачалося, у підлітків із схильністю до девіантної поведінки менш виражені позитивні цінності (чесноти) які були визначені за методикою «Оцінка чеснот дитини». Найбільш «постраждалими» цінностями виявилися «справедливість», «трансцендентність» (духовність) і в меншій мірі «любов» та «помірність». Поряд з цим, у підлітків із «схильністю до подолання норм та правил» такої несформованості цінностей не виявлено. Підлітки всіх типів схильності до девіантної поведінки високо цінують суспільне визнання, що пояснюється бажанням стати помітними для оточуючих. За відсутності можливостей досягти цього позитивними засобами, вони свідомо чи несвідомо звертаються до доступних їм поведінкових сценаріїв.

Тому має сенс паралельно вивчати виникнення девіантності у підлітків і формування ціннісних орієнтацій, оскільки, як було встановлено в даній роботі, існують істотні зв'язки між цими явищами. І подальша сумісна розробка цих тем може мати прикладне значення як для корекції девіантної поведінки, так і для гармонійного формування світогляду підростаючого покоління.

Бібліографічні посилання

- Badmaev, S. P. (1999), *Psychological correction of deviant behavior of schoolchildren*. Moscow.
- Khrystuk, O. L. (2014), *Psychology of deviant behavior [Psykholohiia deviantnoi povedinky]*. Lviv.
- Kondrashenko, V. T. (1998), *Deviant behavior in adolescents: socio-psychological and psychiatric aspects [Deviantnoe povedenye u podrostkov: sotsyalno-psykholohycheskye y psykhyatrycheskye aspekt]*. Minsk, Belarus.
- Leontiev, D. A. (1999), *The psychology of the sense: the nature, structure and dynamics of the sense reality [Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti]*, Smysl, Moscow.
- Maksymova, N. Yu. (2011), *Psychology of deviant behavior [Psykholohiia deviantnoi povedinky]*. Kyiv, Lybid,
- Meshcheriakov, B. D., Zynchenko, E. S. (2005), *Big psychological dictionary [Bolshoi psykholohycheskyi slovar]*. Moscow, AST-Press.
- Nemchenko, S. G. (2008), *Pedagogical correction of deviant behavior in high school students [Pedahohichna korektsiia deviantnoi povedinky starshoklasnykiv zahalnoosvitnoi shkoly]*. Donetsk: "YugoVostok, LTD" LLC.
- Nosenko, E.L., Arshava, I.F. (2010), *Contemporary trends in foreign psychology: psychology of personality. [Suchasni napriamy zarubizhnoi psykholohii: psykholohiia osobystosti]*. Dnipropetrovsk.
- Obukhova, L. F. (2001), *Age psychology [Vozrastnaia psykholohiya]*. Moscow.
- Peterson, C. & Seligman, M. (2004) *Character strengths and virtues: A handbook and classification*, Washington, DC, (5).
- Rokeach, M. (2004), *The Nature of Human Values*. N.Y., Free Press.
- Seligman, M. P, Csikszentmihalyi, M. (2000), *Positive Psychology: An introduction American Psychologist*, V. 55, p. 5–14.
- Vygotsky, L. S. (1999), *Pedology of the teenager: Adolescents [Podrostkovyi vozrast]*. Moscow.